

<https://doi.org/10.18778/0208-6034.10.02>

Elżbieta Grzelakowska

PRÓBA CHARAKTERYSTYKI
WARUNKÓW ROZWOJU PRADZIEJOWEJ GOSPODARKI HODOWLANEJ
W PÓŁNOCNEJ CZĘŚCI BORÓW TUCHOLSKICH

W gospodarce ludności pradziejowej, zamieszkującej północną część Borów Tucholskich, najprawdopodobniej znaczną rolę odgrywała hodowla zwierząt.

W niniejszym artykule podejmuje się próbę scharakteryzowania warunków, które mogły temu sprzyjać.

Zajmując się problematyką uwarunkowań rozwoju osadnictwa pradziejowego i wczesnośredniowiecznego wspomnianego mezoregionu¹, udało się zaobserwować proces rozwoju gospodarki nieco odmienny od modelowo przyjętego dla poszczególnych okresów naszych dziejów.

Wiadomo, iż poziom gospodarki determinuje z jednej strony środowisko przyrodnicze, a z drugiej umiejętności adaptacyjne zamieszkujących w nim społeczności.

W przebiegu rozwoju gospodarczego omawianego terenu wydaje się mieć duże znaczenie środowisko przyrodnicze, i najprawdopodobniej to ono właśnie przyczyniło się do powstania odchyleń od powszechnie przyjętego modelu.

Jak wynika z zawartych w tabl. I zestawień, stosunkowo wcześnie w północnych terenach Borów Tucholskich zaczęto zajmować się hodowlą zwierząt.

W tym miejscu należałoby przypomnieć, jakie przesłanki mogą

¹ Materiały wykorzystane w niniejszym artykule zebrane zostały w trakcie pisania pracy *Ekologiczne uwarunkowania rozwoju osadnictwa pradziejowego i wczesnośredniowiecznego północnej części Borów Tucholskich*, maszynopis w Katedrze Archeologii UŁ.

wskazywać na istnienie tego typu zajęć w przeszłości, a także co warunkuje ich istnienie. Należy bowiem pamiętać, że barierą dla tego działu rolnictwa był (a częściowo i jest nadal) niedostatek karmy dla zwierząt, szczególnie w okresie zimy i przednówka. Inny rodzaj zapasów karmy należało zabezpieczyć dla bydła i owiec (siano, suche liście), a inny dla trzody chlewnej (żołądzie, bukwie).

W naszym klimacie nie ma pastwisk letnich i zimowych, dlatego też biomasa roślin, nadająca się na przechowywanie zimowe, musiała być oszczędzana latem. Brawdopodobnie główne pastwiska nie mogły zajmować tych samych siedlisk, z których zbierano ruń roślinną na zapas zimowy (siano).

Łąki na terenie Niżu nigdy nie były naturalnym składnikiem roślinności², stąd też pojawiające się w profilach palinologicznych krzywe roślin łąkowych wskazują na rolniczą działalność człowieka. Zaniechanie koszenia łąk czy wypasu pastwisk odzwierciedlało się w profilach wzrostem wskaźników roślin drzewiastych, jako wynik zwiększania się zawartości zbiorowisk leśnych na skutek zarastania opuszczonych łąk czy pastwisk.

Z powyższego względu za jeden z dowodów wskazujących na hodowlę zwierząt można uznać dane palinologiczne, obrazujące zmiany w obrębie zbiorowisk roślinnych, zmiany wewnątrz roślin stających karmę dla zwierząt, czy też stosunek roślin wskaźnikowych dla osadnictwa ludzkiego do roślin uprawnych.

Bezpośrednimi śladami istnienia hodowli zwierząt są znajdowane w warstwach kulturowych szczątki kostne, których analiza może informować nas o strukturze hodowli na określonym odcinku pradziejów.

Z uwagi na rodzaj materiału - kości zwierzęce są bardzo narażone na działanie niszczące czynników zewnętrznych - do chwili obecnej zachowała się bardzo niewielka część tego typu źródeł. I tylko nieliczne z nich określono pod względem gatunku.

Obok tych podstawowych źródeł służących do rekonstrukcji interesującej nas gałęzi rolnictwa możemy do tego celu korzystać ze źródeł pośrednich. Do takich może m. in. należeć sam charakter

² R. O l a c z e k, *Formy antropogenicznej degradacji leśnych zbiorowisk roślinnych w krajobrazie rolniczym Polski niżowej*, Łódź 1972, s. 67.

osadnictwa, jego intensywność, a także ślady przetwórstwa tuszy czy runa zwierzęcego.

W profilach palinologicznych północnej części Borów Tucholskich wyróżnia się 6 pewnych faz ożywionego osadnictwa³, poprzedzielanych okresami zmniejszonych śladów działalności ludzkiej.

Rozwój gospodarki interesującego nas obszaru przebiegał w ścisłym związku ze zróżnicowaniem środowiskowym (tereny dolinne - tereny wysoczyznowe) oraz siedliskowym (piaszczysto-żwirowe podłoże sandru i gliniaste podłoże moren).

Terenami, na jakich hodowla mogła tu znaleźć dogodne warunki do rozwoju były zapewne doliny rzek i jezior, które wszędzie charakteryzują się żyzniejszym siedliskiem i bogatszym zestawem roślin⁴, szczególnie zlokalizowanych na glinach morenowych.

Formy gospodarki zbieracko-łowieckiej, które najczęściej łączone są z epoką mezolitu, wydają się dominować na omawianym terenie, aż po wczesny okres epoki brązu. Poświadczają to daty C¹⁴ ze stanowisk z materiałem krzemienным, charakterystycznym dla kultur mezolitycznych, a odpowiadające wspomnianej epoce⁵.

Jednakże zapewne już od czasów łączonych z okresem neolitu możemy na omawianym obszarze liczyć się z dwutorowością rozwoju gospodarczego. Wtedy zapewne obok gałęzi uznawanych za mezolityczne (zbieractwo, łowiectwo, rybołówstwo), zaczęły rozwijać się jej neolityczne formy. Spośród nich w ramach rolnictwa zapewne większą rolę od początku odgrywała hodowla zwierząt.

Na pierwsze jej ślady natrafiliśmy w profilu pyłkowym z osadów jeziora Wielkie Gacno już na poziomie odpowiadającym młodszemu okresowi atlantyckiemu⁶. W tej partii profilu brak jest jakichkolwiek śladów roślin zbożowych, które mogłyby dokumentować stosowanie uprawy roli.

Ponieważ nie posiadamy dotąd materiałów archeozoologicznych, które mogłyby potwierdzać hodowanie zwierząt przez ludność kon-

³ M. H j e l m r o o s - E r i c s s o n, *Holocene development of Lake Wielkie Gacno area, northwestern Poland*, University of Lund, Department of Quaternary Geology 1981, t. X, tabl. 34.

⁴ O l a c z e k, *op. cit.*, s. 29.

⁵ Z. B a g n i e w s k i, *Uwagi o osadnictwie kultur mezolitycznych w południowej części Pojezierza Kaszubskiego*, [w:] *Problemy epoki kamienia na Pomorzu*, Słupsk 1983, s. 124.

⁶ H j e l m r o o s - E r i c s s o n, *op. cit.*, s. 58.

kretnej kultury archeologicznej z tego okresu, trudno dowieść jakim społeczeństwu zawdzięczamy rozpropagowanie tej gałęzi gospodarki w północnej części Borów Tucholskich.

Stosunkowo prawdopodobne hipotezy można budować w oparciu o dowody pośrednie, a mianowicie nie natrafiono na ślady roślin wskaźnikowych dla hodowli zwierząt w analogicznej partii profilu pyłkowego torfowiska Siwe Bagno⁷ położonego w otoczeniu licznych stanowisk mezolitycznych. Natomiast dane pyłkowe ze wspomnianego profilu Wielkiego Gacna, w pobliżu którego znajdują się stanowiska kultury pucharów lejkowatych, wykazują zmiany w obrębie krzywych wrzosu i jałowca, które interpretuje się jako wynik wypasu bydła rogatego⁸. A przecież w literaturze przedmiotu właśnie neolitycznej kulturze pucharów lejkowatych przypisuje się wyspecjalizowaną hodowlę tego gatunku zwierząt⁹. Jest zatem wysoce prawdopodobne, że właśnie ludności tej kultury zawdzięczają miejscowe społeczeństwa rozpowszechnienie tej gałęzi gospodarki.

Przypuszczalnie osadnictwo kultury pucharów lejkowatych, wytworzonej na drodze związków miejscowych mezolitycznych tradycji z oddziaływaniami z kręgu kultur wstęgowych, docierało na Pomorze w różnoraki sposób¹⁰. Na podstawie analizy ceramiki kultury pucharów lejkowatych podkreślono, iż zasiedlanie lub adaptacja kulturowa następowała na Pomorzu z kilku centrów, a poza najstarszą fazą widoczną w kilku rejonach nie doszło tam do uformowania się zwartej jednostki kulturowej.

Na podstawie datowań C¹⁴ osadów z Wielkiego Gacna można przyjąć, że w te okolice penetracja neolityczna musiała dotrzeć stosunkowo wcześnie, prawdopodobnie z Ziemi Chełmińskiej¹¹.

Nie można też wykluczyć możliwości przekazania zdobyczy gospodarki neolitycznej - w tym wypadku hodowli - miejscowemu substratowi. Według ostatnich badań coraz prawdopodobniejsza bowiem

⁷ K. Kępczyński, *Roślinność i historia torfowiska Siwe Bagno w Borach Tucholskich*, "Zeszyty Naukowe UMK" 1958, Biologia 2, s. 87-116.

⁸ Hjelmroos-Ericsson, *op. cit.*, s. 58.

⁹ K. Jażdżewski, *Pradzieje Europy Środkowej*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1981, s. 217.

¹⁰ T. Wiślański, *Rola Pomorza w młodszej epoce kamienia*, [w:] *Problemy epoki kamienia na Pomorzu*, Słupsk 1983, s. 47 i n.

¹¹ Wiślański, *op. cit.*, s. 44.

wyduje się teza o znajomości hodowli przez społeczności mezolityczne. Tym bardziej należy liczyć się ze stosowaniem hodowli przez ludność kultur mezolitycznych bytującą na terenie północnej części Borów Tucholskich w czasach odpowiadających młodszemu okresowi atlantyckiemu, czy środkowej części okresu subborealnego¹².

Najprawdopodobniej jednak znajomość hodowli zawdzięcza miejscowa ludność społecznościom kultury pucharów lejkowatych. Początkowo nowym trendom gospodarczym ulegali zapewne mieszkańcy okolic cechujących się bogatszą szatą roślinną - a więc okolic dolinnych w ramach wysp i półwyspów morenowych. Przyjmowaniu się nowej gałęzi produkcji mógł sprzyjać rozwój mezolitycznego osadnictwa w kierunku bardziej osiadłego, który cechują trwalsze budowle mieszkalne czy rozwój wytwórczości (pojawienie się ceramiki typu dołkowo-grzebykowej)¹³.

Można chyba wnioskować o bardziej stabilnym trybie życia ludności młodszomezolitycznej, jak i o rozszerzeniu się jej umiejętności, przy równoczesnym wykorzystywaniu dostępnego środowiska w tradycyjny sposób.

Proces akulturacji neolitycznej musiał powodować zmiany w sposobie życia miejscowych społeczności, a te należy rozpatrywać w odniesieniu do miejscowego podłoża ekologicznego.

Trudno przypuszczać, że społeczności żyjące na mezolitycznym etapie rozwoju, w czasach odpowiadających wczesnej epoce brązu - jak chociażby reprezentowane przez zespół komornicki z elementami chojnicko-pieńkowskimi ze stanowiska w Swornigaciach, datowanego na ok. 1600 p.n.e. (co można łączyć z 3 fazą ożywionego osadnictwa omawianego terenu) - zajmowały się jedynie czysto mezolitycznym zbieractwem, rybołówstwem czy łowiectwem.

W tym czasie pojawiają się w profilach pyłkowych nie tylko wskaźniki hodowli (w większym zakresie niż dotychczas), ale i ślady okresowej zapewne uprawy roli.

Działalności tej nie można jednak łączyć z gospodarczymi zajęciami ludności konkretnej kultury archeologicznej, bowiem w trakcie pojawienia się w profilu pyłkowym pierwszych Cerealiów, które można wiązać z miejscową uprawą roli, obok istniejących

¹² B a g n i e w s k i, *op. cit.*, s. 124.

¹³ *Ibidem*, s. 126.

kultur mezolitycznych pojawiały się ślady działalności ludności kultur neolitycznych; pucharów lejkowatych, amfor kulistych czy ceramiki sznurowej; a w ostatniej fazie kultur wczesnobrązowych: iwieńskiej i trzcinieckiej.

Należy dodać, iż osadnictwo kultury pucharów lejkowatych na terenach południowo-wschodniej Polski różnicuje się na zlokalizowane na piaszczystych terenach - w większym stopniu związane z hodowlą - i na lepszych glebach - wykorzystywanych pod uprawę¹⁴. Możliwe więc, że na omawianym obszarze również ludność tej kultury wprowadziła uprawę roli, choć z uwagi na niekorzystne warunki środowiska mogła stosować okresową uprawę, nie wykluczone przy tym, że na potrzeby hodowli.

Wydaje się bowiem, że w ramach ówczesnego rolnictwa dominowała na interesującym nas obszarze wyspecjalizowana hodowla bydła rogatego, oparta zapewne na letnich wypasach śródleśnych i gromadzeniu siana i liści na okres zimowy¹⁵.

Do wczesnych okresów epoki brązu głównymi zajęciami ludności w skali całego mezoregionu było jeszcze zbieractwo, łowiectwo i rybołówstwo; dzięki wymienionym gałęziom rolnictwa, tutejsi osadnicy wzbogacali jedynie swój jadłospis.

Z dominującą rolą hodowli zwierząt możemy liczyć się w kolejnej - czwartej - fazie ożywionego osadnictwa, której początki można łączyć ze schyłkiem IV okresu epoki brązu i przypisywać działalności ludności kultury łużyckiej. Okres ten poprzedza spadek osadnictwa na interesującym nas terenie. Jego lokalny charakter warunkowały najprawdopodobniej zmiany klimatyczne, pociągające za sobą obniżenie się poziomu wód, ubożenie siedlisk roślinnych, szczególnie odczuwalne na terenach przepuszczalnych piasków sandrowych.

Najprawdopodobniej sandry dominujące do tego czasu pod względem wykorzystania jako tereny osadnicze, straciły tę rolę. "Rozrzedzenie" tamtejszego osadnictwa było skutkiem zubożenia siedlisk wykorzystywanych dotąd przez gospodarke zbieracko-łowiecką.

To osłabienie osadnictwa widoczne w materiale przyrodniczym, a potwierdzone brakiem źródeł archeologicznych datowanych na III

¹⁴ J. K r u k, *Gospodarka w Polsce południowo-wschodniej w V-III tys. p.n.e.*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1980, s. 49 i n.

¹⁵ Wskazują na to dane palinologiczne i materiały archeologiczne.

okres epoki brązu nie znajduje analogii na innych terenach Pomorza Wschodniego¹⁶, jest to bowiem czas rozwoju grupy kaszubskiej kultury łużyckiej, której gospodarka opierała się na hodowli zwierząt.

Z chwilą polepszenia się warunków przyrodniczych powróciło osadnictwo na północne tereny Borów Tucholskich, lecz od tej pory zaczęto preferować wyspy i półwyspy morenowe. Zapewne bowiem warunki ekologiczne panujące na nich były korzystniejsze z punktu widzenia gospodarki zasiedlających je grup.

Można przypuszczać, że w czwartej fazie ożywionego osadnictwa interesujących nas terenów, przypadającej na młodszą część okresu subborealnego i początek subatlantyckiego, głównymi zajęciami ludności była hodowla zwierząt. Zdają się na to wskazywać dane palinologiczne, a wśród nich stosunek roślin łąkowych do roślin zbożowych.

Ze schyłkowymi fazami okresu subborealnego wiążą się pierwsze, widoczne w profilach pyłkowych celowe odlesienia. Nieco wcześniej zanotowano je w okolicach położonego wśród glin morenowych jeziora Kęsowo, a później w sandrowych okolicach jeziora Suszek¹⁷.

Tak więc czwartą fazę ożywionego osadnictwa, przypadającą na ok. 800-400 lat p.n.e., można łączyć z działalnością ludności kultury łużyckiej z końca epoki brązu i okresu halsztackiego oraz kultury pomorskiej¹⁸.

Na tym poziomie w profilach pyłkowych, pochodzących z terenów morenowych, widoczne są wskaźniki upraw rolnych, świadczące o niewielkim jeszcze ich znaczeniu¹⁹. Natomiast brak jest pyłków roślin zbożowych w położonym wśród sandrów jeziorze Suszek²⁰, na

¹⁶ K. T o b o l s k i, *Wprowadzenie do postglacjalnej roślinności na Pomorzu Zachodnim*, [w:] *Problemy epoki kamienia na Pomorzu*, Słupsk 1983, s. 74. Nie publikowane materiały palinologiczne z osadów jeziora Godziszewskiego k. Tczewa - udostępnione przez G. Miotk.

¹⁷ Nie publikowane materiały palinologiczne z osadów jezior Suszek i Kęsowo w Borach Tucholskich - udostępnione przez G. Miotk.

¹⁸ Co potwierdzają materiały archeologiczne, charakterystyczne dla omawianych kultur, datowane na środkowy okres lateński.

¹⁹ Wskazują na to materiały pyłkowe z terenów morenowych: Wielkie Gacno, Leśno, Kęsowo.

²⁰ Z nie publikowanych materiałów z osadów jeziora Suszek - udostępnionych przez G. Miotk.

poziomie czwartej fazy osadniczej. Niemniej jednak wszystkie profile pyłkowe interesującego mezoregionu zawierają wskaźniki gospodarczej obecności grup ludzkich związanej z wypasem zwierząt.

Musimy dla tego okresu liczyć się z wykonywaniem przez miejscową ludność różnego rodzaju zajęć gospodarczych (przy sezonowej uprawie roli i uzupełnianiu spiżarni przy pomocy tradycyjnych form zdobywania pożywienia), ale dominujące znaczenie zdaje się mieć hodowla zwierząt. Bazą do rozwoju tej gałęzi gospodarki były siedliska dolinne położone wśród wysp i półwyspów morenowych. Mogły one stanowić rolniczo wykorzystywane łąki czy pastwiska.

Wśród materiałów archeologicznych łączonych z kulturą łużycką zachowały się pozostałości szczątków zwierzęcych²¹, których nie analizowano dotychczas metodami archeozoologicznymi, co uniemożliwia omawianie na ich podstawie składu gatunkowego zwierząt. Natomiast w warstwach osadniczych przypisywanych kulturze pomorskiej w Odrach²² wyróżniono szczątki owcy i krowy. Pośrednim dowodem pasterstwa owiec mogą być występujące w inwentarzach obu kultur przęśliki, wskazujące na przetwórstwo runa tych zwierząt.

Obecność szczątków owcy może sugerować stosowanie wypasów na otwartych terenach łąk, gdyż zwierzę to nie żeruje w środowisku leśnym. Poza tym jest to gatunek łatwo przystosowujący się do gorszych warunków klimatycznych i uboższych w paszę siedlisk²³.

Przypuszczalnie nadal stosowano śródleśny wypas bydła rogatego; pośród zbiorowisk z olszą, wierzbą i jałowcem mogło znajdować rośliny niezbędne do życia.

Możliwe, że i okresowa uprawa roli łączona z kulturą pomorską²⁴ w pewnej mierze była przeznaczona dla potrzeb hodowli.

Sezonowy charakter osadnictwa, jego krótkotrwałość i rozpro-

²¹ K. W a l e n t a, *Cmentarzysko i osada kultury łużyckiej w Leśnie, gm. Brusy*, "Acta Universitatis Lodzianis" 1983, Folia archaeologica 4, s. 93.

²² L. J. Ł u k a, *Kultura wschodniopomorska na Pomorzu Gdańskim*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966, s. 292-293.

²³ A. Ł a s o t a-M o s k a l e w s k a, *Kształtowanie się współżycia między człowiekiem i zwierzętami*, [w:] *Człowiek i środowisko w pradziejach*, Warszawa 1983, s. 83.

²⁴ J. K m i e c i ń s k i, *O sposobach ustalenia chronologii prahisterycznej orki w Odrach, w pow. chojnickim*, "Acta Archaeologica Lodzianis" 1968, t. XVII, s. 73-76.

szenie miały zapewne ścisły związek z rodzajem zajęć gospodarczych ówczesnej ludności. Na obraz osadnictwa mógł m. in. wpływać pasterski sposób wypasu owiec, zmuszający do częstego zmieniania miejsca pobytu w miarę wyjaławiania się pastwisk.

Należy przy tym zaznaczyć, że w skali całego Pomorza maksymalnym okresem użytkowania osad kultury pomorskiej (za wyjątkiem Juszkowa) był okres 10-20 lat²⁵, a najliczniejsze są osady sezonowe, obok których występują też liczne obozowiska ze śladami jam i palenisk.

Wszystkie stanowiska kultury łużyckiej i pomorskiej interpretowane jako osady charakteryzuje krótkotrwałość użytkowania. Najprawdopodobniej wynikała ona ze specyfiki ówczesnej gospodarki, nastawionej na wykorzystywanie miejscowego środowiska.

Kolejna przerwa widoczna w materiale przyrodniczym, a potwierdzona brakiem materiału archeologicznego przypada na lata 400 p.n.e. - 150 n.e. Odpowiada to drugiej połowie starszego okresu subatlantyckiego i łączone jest z archeologicznym okresem późnolateńskim i wczesnorzymskim. W tym okresie wartości krzywych roślin wskaźnikowych spadają poniżej tych, które były charakterystyczne dla wczesnego neolitu dla tego terenu. Jednakże analiza profilu pyłkowego nie pozwala na wyróżnienie na tym poziomie zasadniczych zmian w danych źródłowych, dokumentujących pogorszenie warunków środowiska, pociągających za sobą spadek osadnictwa ludzkiego.

Prawdopodobnie musiały zaistnieć wtedy inne przyczyny, które spowodowały wspomniany spadek osadnictwa.

Tendencja wzrostu krzywych roślin wskaźnikowych dla osadnictwa zaczyna ujawniać się ok. 100 r. n.e. Wiąże się to z początkiem kolejnej fazy wzmożonego osadnictwa, łączonej z okresem rzymskim, a wg źródeł archeologicznych - z kulturą wielbarską.

Ponieważ na tym poziomie profilu pyłkowego zanotowano dwukrotnie więcej ziaren pyłków roślin zbożowych, niż w okresach poprzednich, można przyjąć hipotezę, iż stosunkowo większe znaczenie wśród zajęć gospodarczych zaczęła odgrywać wtedy uprawa roli. Na niektórych terenach, cechujących się lepszymi glebami, mogła ona stale towarzyszyć hodowli zwierząt.

²⁵ J. O s t o j a - Z a g ó r s k i, *Przemiany osadnicze, demograficzne i gospodarcze w okresie halsztackim na Pomorzu*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1983, s. 92-93.

Również w kolejnej, 6 fazie ożywionego osadnictwa łączonej z czasami wczesnego średniowiecza należy liczyć się z gospodarką hodowlano-rolną, przy czym na innych terenach Pomorza (np. w okolicach jeziora Godziszewskiego) zapewne o wiele większa była rola tej ostatniej²⁶.

O hodowli zwierząt w okresie rzymskim może świadczyć materiał kostny z osady w Leśnie²⁷, choć przy braku szczegółowych analiz trudno wypowiadać się co do struktury gatunkowej czy preferowania konkretnego gatunku zwierząt.

Na duże znaczenie hodowli owiec w tym okresie zdają się wskazywać przesłanki pośrednie. Należą do nich zarówno przęśliki tkackie, jak i fragmenty tkanin wykonanych z wełny doskonale uprzedzonej i utkanej²⁸. Może to wskazywać na wyspecjalizowanie miejscowej ludności w wytwórczości opartej zapewne na lokalnym surowcu.

Dane z analiz materiału kostnego pochodzącego z innych terenów Pomorza ukazują następujące proporcje gatunków zwierząt hodowanych w okresie rzymskim²⁹: 53% - bydło rogate, 24% - owce, 8% - trzoda chlewna, 5% - koń. Możliwe, iż na północnych terenach Borów Tucholskich większy był udział hodowli owiec.

Natomiast zaobserwowana w okresie rzymskim na Mazowszu³⁰ większa rola chowu trzody chlewnej mogła wiązać się z osiadłym osadnictwem opartym na stałej uprawie roli, która mogła dostarczać karmy dla zwierząt hodowanych w obrębie zagród. Częściowo karmy dla tego gatunku zwierząt mogły dostarczać liczne w tamtych okolicach dąbrowy i buczyny.

Prawdopodobnie rzadkie i niestabilne osadnictwo północnej części Borów Tucholskich nie sprzyjało w omawianym okresie rozwojowi tej gałęzi hodowli.

Wraz z pewną stabilizacją osadnictwa wczesnośredniowieczne-

²⁶ W porównaniu z profilami jezior Godziszewskiego i Żarnowieckiego.

²⁷ Leśno - badania wykopaliskowe Katedry Archeologii UŁ, archiwum.

²⁸ J. M a i k, *Tkaniny z okresu rzymskiego z terenu Polski*, "Pomerania Antiqua" 1977, t. VIII, s. 117.

²⁹ *Prahistoria ziem polskich*, t. V, Wrocław-Warszawa-Kraków 1981, s. 190.

³⁰ J. P y r g a ł a, *Mikroregion osadniczy między Wisłą a dolną Wkrą w okresie rzymskim*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1972, s. 188-190.

go omawianego mezoregionu nastąpiła zapewne zmiana struktury hodowli.

O znacznej roli tej ostatniej w gospodarce ludności w trakcie trwania szóstej fazy ożywionego osadnictwa mogą świadczyć zarówno materiały archeologiczne, jak i przyrodnicze. Także dokumenty dotyczące interesującego nas rejonu przez długi czas (co najmniej do połowy XIII w.) wskazują na płacenie danin zwierzęcych, a dopiero później zbożowych czy pieniężnych³¹.

Z czasem na całym obszarze Pomorza Gdańskiego dochodziło do zamiany pastwisk na pola uprawne.

We wczesnym średniowieczu w mezoregionie Borów Tucholskich musimy liczyć się ze zróżnicowaniem gospodarczym. Obok produjących, żyzniejszych terenów na glinach morenowych, które mogła charakteryzować stała uprawa roli i hodowla zwierząt, na uboższych siedliskach najprawdopodobniej stosowano sezonowe uprawy przy dominującej hodowli typu leśnego (bydła) i pasterskiego (owiec).

O rozwoju hodowli trzody chlewnej może świadczyć materiał kośny z grodziska w Raciążu³². Tam bowiem kości świni towarzyszyły szczątkom bydła rogatego i owcy.

Natomiast pojedyncze grupy ludzkie zamieszkujące środowisko lasów sandrowych zajmowały się przypuszczalnie nadal myśliwstwem, zbieractwem, rybołówstwem oraz bartnictwem.

Ogólnie, otwarte osadnictwo wczesnośredniowieczne cechowały (na omawianym terenie) krótkotrwałość i rozproszenie.

Cechy takie widoczne są również we współczesnych osiedlach wiejskich zlokalizowanych na gorszych glebach. Wynikają one z konieczności wykorzystywania większego areału gruntów dla potrzeb jednego gospodarstwa, jak i częstego odłogowania ziemi z uwagi na szybkie wyjaławianie gleby³³.

W przypadku północnej części Borów Tucholskich rozwój upraw

³¹ W. Łęga, *Obraz gospodarczy Pomorza Gdańskiego w XII-XIII w.*, Gdańsk 1956, s. 116.

³² M. Kowalczyk, *Raciąż - gród i kasztelania średniowieczna w świetle źródeł archeologicznych i pisanych*, "Archaeologia Baltica", w druku.

³³ Cz. Strzyżewski, *Z badań nad uprawą roli w okresie późnolatańskim i wpływów rzymskich na Pomorzu*, "Studia Archaeologica Pomeranica" 1974, s. 125.

rolnych wiązał się z koniecznością pracochłonnych karczunków w celu zdobycia ziemi pod uprawę, a jej mała żyzność wymagała obrabiania dużych areałów pól.

W tych warunkach środowiska przyrodniczego zapewne korzystniejsze było skoncentrowanie się na hodowli zwierząt. Wykorzystując na potrzeby tej ostatniej istniejące zasoby energetyczne środowiska, nie trzeba było zbyt dużych nakładów pracy dla utrzymania hodowli na poziomie zabezpieczającym podstawy egzystencji.

Latem mógł być stosowany śródleśny wypas bydła rogatego, a pasterski owiec, natomiast karmę na zimę uzyskiwano zapewne przez wykaszanie bujnych łąk porastających dna dolin.

W trakcie badań wykopaliskowych na terenie wyspy bruskiej natrafiono na liczne ślady ognisk³⁴ - być może stanowiących pozostałość po obozowiskach związanych z sezonowym wypasem zwierząt.

Oczywiście do czasu uzyskania datowań bezwzględnych trudno określić, z jakiego okresu one pochodzą, ale ich rozmieszczenie zdaje się potwierdzać tę hipotezę.

Podsumowując powyższe rozważania można stwierdzić, że hodowla w północnej części Borów Tucholskich pojawiła się stosunkowo wcześniej, bo w młodszym okresie atlantyckim. Przymuszczalnie jej znajomość miejscowe społeczności zawdzięczają ludności kultury pucharów lejkowatych. Z czasem zapewne hodowla stała się jedną z gałęzi gospodarczych ludności preferującej "mezolityczne" sposoby zdobywania pożywienia.

Szczególna rola hodowli zwierząt wydaje się przypadać na schyłek epoki brązu do początków okresu lateńskiego. Zatem można łączyć ją z działalnością społeczności cyklu łużycko-pomorskiego. Możliwe, że właśnie w tym czasie doszło do poznania i rozpowszechnienia hodowli owiec, jako zwierząt łatwo dostosowujących się do gorszych warunków środowiskowych.

Ze specjalizacją w hodowli owiec możemy liczyć się w okresie rzymskim. Natomiast stałe rolnictwo pojawiające się w żyzniejszych okolicach tego mezoregionu mogło doprowadzić do rozpowszechnienia się hodowli trzody chlewnej. Obok niej zapewne duże znaczenie miała śródleśna (i nie tylko) hodowla bydła rogatego

³⁴ W trakcie badań wykopaliskowych na terenie kopy bruskiej natrafiono na liczne ślady palenisk, które możemy łączyć z zajęciami ludności łużyckiej czy pomorskiej. Dokładne datowanie tych obiektów będzie możliwe po przeprowadzeniu analizy C¹⁴ węgla drzewnych z palenisk.

i pasterska owiec. Możliwe, że ta ostatnia straciła nieco na znaczeniu w związku z coraz częstszym zapewne zamienianiem łąk i pastwisk na pola uprawne oraz w związku z postępującym procesem stabilizacji osadnictwa.

Podsumowując powyższe rozważania można stwierdzić, że pradziejowej i wczesnośredniowiecznej gospodarki północnych terenów Borów Tucholskich nie można uznać za zacofaną w porównaniu z panującymi na innych terenach. Przeciwnie stopień jej rozwoju był ściśle związany z miejscowym środowiskiem przyrodniczym, a także z liczebnością grup, jakie musiało ono wyżywić. Adaptacja tutejszej gospodarki do warunków miejscowego środowiska wydaje się być bardzo daleko posunięta³⁵.

Zdając sobie sprawę ze złożoności omawianego problemu można chyba stwierdzić, iż hodowla zwierząt była z jednej strony bliższa tradycjom miejscowych społeczności, z drugiej zaś warunkowało jej rozwój istniejące środowisko przyrodnicze.

Ono bowiem pozwalało na wykarmienie niezbyt licznych stad zwierzęcych w okresie lata, a także zapewnienie im karmy na zimę przy stosunkowo niewielkich nakładach pracy.

Zapewne te czynniki sprzyjały rozwojowi hodowli zwierząt aż po czasy wczesnego średniowiecza na terenie północnej części Borów Tucholskich.

Katedra Archeologii
Uniwersytetu Łódzkiego

Elżbieta Grzelakowska

AN ATTEMPT TO CHARACTERIZE CONDITIONS OF THE DEVELOPMENT
OF PRIMAEOVAL HISTORY OF ANIMAL BREEDING IN THE NORTHERN PART
OF TUCHOLA FORESTS

A certain departure from the model of economic development generally accepted in the rest of Polish territories is seen in the development of an-

³⁵ J. G. Clark, *Europa przedhistoryczna. Podstawy gospodarcze*, Warszawa 1957, s. 17; J. Ty s z k i e w i c z, *Środowisko naturalne i antroporegiony dorzecza Narwi przed 1000 lat*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1975, s. 147.

cient and early mediaeval economy of the people dwelling in the northern parts of Tuchola Forests.

Untill the end of the early bronze age an extensive economy of mesolythic character and since then the animal breeding dominated there. The land cultivation, although it has been confirmed by the presence of single grains of corn in pollen analysis spectrum since the younger Atlantic period was probably the secondary economic activity of the people till the Roman period. Only in early Middle Ages (about the XIIIth century) one can tell about the increased range of agriculture.

It is likely that local younger mesolythic communities got to know the animal breeding due to contacts with population of culture of funnel-beaker culture. It seems that beginning with the younger Atlantic period the animal breeding initially accompanied other branches of economy of mesolythic character but with time it became dominating among other farming activities. It seems to reach its climax during Łużyce - Pomeranian period (from the end of the IVth period of the bronze age till the mid Laten period) but in successive periods the animal breeding may have played an important role in economy of the local people.

Environmental conditions which on one hand hindered the development of agriculture on and on the other hand were conducive to extensive methods of gaining food in sufficient amount for maintaining groups of people dwelling in the discussed period in the northern part of Tuchola Forests were favourable for such a model of economic development.